

LATINKA PEROVIĆ

»Rusija in Evropa« N. J. Danilevskega

Ob knjigi N. J. DANILEVSKEGA in njenih odmevih v Srbiji

I.

1.

N. J. Danilevski v času in prostoru

2.

Vsebina dela »Rusija in Evropa«

V središču političnega in znanstvenega zanimanja so se dandanašnji znašla vprašanja razmerij med Rusijo in Evropo ali širše – vprašanja razmerja med slovanskim svetom in zahodnoevropsko civilizacijo. O teh vprašanjih je bil govor seveda tudi prej, posebno v prelomnih zgodovinskih trenutkih, kakršna sta bili revoluciji v letih 1789 in 1848, ali tedaj, ko se je zastavilo vzhodno vprašanje. Iz takšnih razprav je v Rusiji v tridesetih letih 19. stoletja nastala posebna miselna šola, posebna družbenopolitična smer – *slovanofilstvo*. Slovanofilom nasproti pa je nastala druga smer – *zahodnjaštvo*. Jedro spora med tema smerema je bilo vprašanje, ali mora Rusija ponoviti pot, ki so jo v svojem razvoju prešli zahodnoevropski narodi, ali pa lahko s samobitnim razvojem pripravi pogoje za posebno slovansko civilizacijo. Ta delitev se kot rdeča nit vleče skozi vso poznejšo zgodovino ruskega naroda in se je pojavila vedno znova, kadar se je Rusija znašla pred izbiro svojega koncepta razvoja – tudi danes.

Menim, da je informacija o zgodovinskih kontroverzah v vprašanju odnosov med Rusijo in Evropo, med slovanstvom in zahodnjaštvom lahko koristna. Pravim informacija, zakaj vrednotenje slehernega zgodovinskega pojava terja, da ga prej zares dobro poznamo. Zato naši znanstveni javnosti predstavljam delo, ki v naslovu in vsebini obravnava omenjeno vprašanje, knjigo Nikolaja Jakovljeviča Danilevskega »Rusija in Evropa«. Samo delo, predvsem pa pomembnost problema, ki ga je avtor zastavil, bi lahko bila vsebina celega niza razprav, vendar bom za to priložnost poskušala v zgoščeni obliki spregovoriti predvsem o avtorju in o vsebini njegovega dela ter o recepciji, ki jo je doživelo v Rusiji, še posebej pa o sledih njegovega vpliva v Srbiji. Prav za to zadnje mi posebej gre, ker upam, da bodo predstavljeni podatki spodbudili nadaljnja raziskovanja.

1.

Nisem prepričana, da *biografija* pisca brezpogojno določa njegovo delo. Toda v primeru Danilevskega je ta povezanost očitna. Kot znanstvenik naravoslovec je nekatera svoja naturalistična pojmovanja vnesel tudi v svoje koncepcije o ruskem narodu, državi in družbi. Njegove primerjave med pojavi v naravi in pojavi v družbi so pogoste, izpeljane analogije pa neposredne.

Ker govorimo o delu, ki je naši znanstveni javnosti manj znano, je poleg tega trda reči še nekaj besed o piscu, *ga postaviti v prostor in čas*, da bi nemara bolje razumeli njegovo delo.

Danilevski se je rodil leta 1822. Njegov oče je bil poveljnik gusarskega polka in je napredoval v brigadnega generala. Ob pomoči in podpori družine si je Danilevski pridobil visoko izobrazbo. Od leta 1837 do 1842 je bil kadet carskega liceja. Njegovo zanimanje je veljalo predvsem naravoslovju in tako se je vpisal leta 1843 na naravoslovno fakulteto petrograjske univerze. Izbral je botaniko in končal študij leta 1847 ter v letih 1848–49 opravil tudi izpite za magistra botanike.

Med študijem je bil Danilevski vnet pristaš francoskega socialista Charlesa Fouriera. Neizogibna usoda ruskega intelektualca, tako liberalnega kot konservativnega, je hotela, da je bil tudi Danilevski leta 1849 ujet, in sicer zaradi dela Petraševskega – tistega Petraševskega, zaradi katerega je prišel v zapor tudi Dostojevski in je bil, skupaj z še dvajseterico petraševcev, celo obsojen na smrt s streljanjem. Naj mimogrede rečem: krožek Petraševskega je v drugi polovici štiridesetih let 19. stoletja sestavljala skupina mladih ljudi v Petrogradu. Zbirali so se okrog Petraševskega, plemiča, ki je tudi sam končal carski licej, potem pa je delal kot prevajalec v ministrstvu za zunanje zadeve. Krožek ni imel ne izdelanega programa in ne trdne organiziranosti.

Petraševci so se najprej omejili na spoznavanje prepovedane literature, med katero so spadala tudi dela Charlesa Fouriera. Pozneje, pod vplivom revolucije 1848, so svoje ideje radikalizirali, vendar so v primerjavi z dekabristi, štelili narod za glavno moč revolucije.

A vrnilo se k Danilevskemu. Po sto dnevih zapora v znameniti Petropavlovski trdnjavi so ga izpustili. V preiskavi mu je uspelo dokazati, da zaradi dolge odsotnosti iz Petrograda ni vedel, kaj se tam dogaja in da nauki Charlesa Fouriera niso revolucionarni. Toda iz Petrograda je bil pregnan v Vologdo. V mnogo težjih okoliščinah, daleč od univerze, družine in prijateljev, je Danilevski nadaljeval s svojim znanstvenim delom.

V tem času je nastalo njegovo delo »Podnebje Volgodske gubernije«, za katero je dobil nagrado Ruskega geografskega društva.

Največji del življenja je Danilevski preživel kot botanik. Leta 1853 je sodeloval v znanstveni ekspediciji slavnega naravoslovca Carla von Beera na Volgi in Kaspijskem morju, ki je bila zelo pomembna za gospodarstvo Rusije. Tej ekspediciji so sledile še druge, vseh je bilo devet. V eni takšnih ekspedicij je leta 1885 umrl. Rezultat njegovih znanstvenih ekspedicij, ki so ga leta dolgo ločevale od prestolnice, je bila raziskanost vseh voda evropske Rusije.

Danilevski pa ni bil uspešen samo v znanstvenem delu, ampak tudi na področju gospodarske zakonodaje. Proti koncu življenja je postal član sveta Ministrstva za narodno blaginjo in je bil zelo dejaven pri pripravljanju zakonov s področja ribištva. Objavil je zgledno število del s področja geologije in politične ekonomije ter se lotil velikega dela z naslovom »Darvinizem«, ki pa ga zaradi nenadne smrti ni dokončal.

V začetku šestdesetih let, ko je car Aleksander II. začel s svojimi reformami, predvsem pa ukinil *krepostno pravo* – predolgo se je obdržalo v sramoto plemiški eliti, ki se je počutila krivo in skesano pred ljudstvom – tedaj so se tudi zanimanja Danilevskega spremenila. Čeprav je bil naravoslovec po poslanstvu, se je začel vse bolj zanimati za družbenopolitična in kulturnozgodovinska dogajanja. Rezultat te njegove druge, vzporedne dejavnosti je delo »*Rusija in Evropa*«.

O tem, kdaj se je Danilevski lotil tega dela, ni podatkov, utemeljena pa je

domneva, da je bilo to leta 1884. Vsekakor je v začetku leta 1868 prišel v Petrograd s popolnoma končanim rokopisom. Tiskanje knjige je bilo zelo drago. Zanimivo pa je, da ni niti eden od tedanjih časnikov pokazal volje, da bi objavil delo, napisano v takšnem duhu, kot je bila napisana knjiga »*Rusija in Evropa*«. V tem času so pripravljali nov časnik »*Zora*«, katerega sodelavec je postal prijatelj Danilevskega, Nikolaj Strahov. Prav zaradi te okoliščine je »*Zora*« že od svoje prve številke leta 1869 dalje objavljala »*Rusijo in Evropo*« in jo do konca leta v celoti objavila.

Po zaslugi istega Strahova je bila knjiga leta 1871 objavljena kot posebna izdaja v nakladi 1200 izvodov – odmev je bil zelo slab, saj so omenjeno naklado prodajali celih petnajst let. Ne glede na to je Strahov knjigo še trikrat izdal (1888, 1889 in 1895) – in v Rusiji je še naprej ostajala neopažena; tako rekoč prisiljeval je bralstvo, da seže po knjigi Danilevskega »*Rusija in Evropa*«.

Po 120 letih, leta 1991, so »*Rusijo in Evropo*« objavili v Moskvi. Ta nekoliko skrajšana izdaja je po mnenju urednikov »samo prvo približevanje zapuščini Danilevskega po 95-letni prekinitvi«. Kritično izdajo opusa Danilevskega, v kateri gre »*Rusiji in Evropi*« osrednje mesto, šele napovedujejo.

V sovjetskem obdobju, posebno od konca dvajsetih let, je bila celotna ruska duhovna dediščina zavestno potisnjena v pozabo. Takšna usoda je seveda doletela tudi delo »*Rusija in Evropa*«, čeprav je resnici na ljubo treba dodati, da knjiga ni bila predmet kakšne večje pozornosti v celem svojem veku, od prve objave do začetka sovjetske dobe. V Rusiji ni nikoli doživela popularnosti, kakršno je na Zahodu doživelo delo Oswalda Spenglerja »*Zaton Zahoda*«.

Odgovor na vprašanje o usodi dela Danilevskega v Rusiji ni preprost. Danilevski je v trenutku reform, ki so bile za Rusijo prelomnega pomena, dejansko do skrajnih posledic pripeljal nekatere ideje slovanofilov, manj pa je razvil nove ideje. Filozof Rozanov je v Danilevskem videl pripadnika majhne skupine ruskih mislecev, ki so – v prelomu s krepostnim pravom, v trenutku sodnih, vojaških in prosvetnih reform in hitrega razvoja kapitalizma ter preobražanja Rusije v buržoazno državo – ostali »zvesti smislu in duhu ruske zemlje«. Strahov, najzvestejši pristaš Danilevskega, ga je imenoval »sol ruske zemlje«. Po drugi strani pa so nekateri – ruski filozof Vladimir Solovjev, pa tudi zgodovinar in državnik Pavel Miljukov – prav pri vztrajanju slovanofilov in Danilevskega pri tezi o samobitnem razvoju Rusije videli izraz njenega nepreseženega zaostajanja, v sovražnem protipostavljanju Rusije Zahodni Evropi pa vzrok njene zgodovinske nesreče. Ti dve tradiciji, ta dva vodilna tokova ruske misli, slovanofilstvo in zahodnjaštvo, danes v Rusiji znova oživljata, in tako je v ponovnem merjenju sil oživelo tudi novo zanimanje za »*Rusijo in Evropo*« Danilevskega, ki je bila napisana sredi reform Aleksandra II., po reformah Petra Velikega gotovo najpomembnejših v ruski zgodovini. Nove in stare kontroverze okrog knjige Danilevskega so samo odsev globljih kontroverz v ruski zgodovini.

Na Zahodu pa delo Danilevskega le ni ostalo tako neopaženo, imelo je celo določen vpliv na sodobno zahodno filozofijo kulture. V sklepnih besedi k najnovejši izdaji »*Rusije in Evrope*« (1991) je zapisano, da je knjiga Danilevskega nadaljevala svoje življenje »ne v avtorjevi domovini, kjer so ideje o slovanski samobitnosti zgorele v ognju političnih in družbenih kataklizem v začetku XX. stoletja, temveč na Zahodu«. . . V zahodni literaturi so Danilevskemu odvzeli panslovanski sij in ga obravnavali kot enega utemeljiteljev teorije različnih »kulturnozgodovinskih tipov.« V tem smislu navajajo njegovo ime kot prvo v vrsti mislecev, ki jih združuje kritični odnos do evropocentrizma. Sledijo mu Spengler, Toynbee, Nortrop, Sorokin.

V srbski znanosti, mislim seveda na historiografijo, je Danilevski delil usodo z usodo ruske družbene in politične misli 19. stoletja: bil je neznan. To pa ni posledica zgolj prejšnjega polstoletnega obdobja. Paradoks je pač, da so družbene vezi Srbije z Rusijo, ki so bile najbolj razvejane, najmanj proučene – ta paradoks je treba šele razjasniti.

Vsekakor drži, da je v naši literaturi o Danilevskem najti zelo malo. O njem je govorila – kaže, da bolj po literaturi kot po viru – Smilja Tartalja v svoji knjigi »Skriti krug. Obnova ciklizma u istoriji« (197). Omenjala sta ga Vladimir Vujić in Nikola Milošević v svojih besedilih ob prevodu Spenglerjevega »Zatona zahoda« v srbski jezik (1989). Nekaj del je Nikola Milošević posvetil Danilevskemu tudi v drugi knjigi svojega dela »Šta Lukač duguje Ničeju«, vendar navaja tujo literaturo, ne pa vir. V časniku »Ruski arhiv«, ki je pred nedavnim začel izhajati v Beogradu, je v srbskem prevodu objavljeno poglavje iz »Rusije in Evrope«. Popolni vpogled v prisotnost idej Danilevskega v srbski kulturi bi terjal pozorno preučevanje literature in periodike cerkvenega izvora, predvsem pa spise največjega srbskega slovanofila, metropolita Mihaila.

Vendar pa vsaj doslej nisem nikjer naletela niti na predpostavljeno možnost o vplivu idej Danilevskega na srbsko družbeno in politično misel, tako da o stopnji tega vpliva ni vredno izgubljati besed. Če ne poznamo izvora, tudi ne moremo poznati njegovega odseva. V tem smislu je bil dragocen obsežen dokument, ki sem ga našla v arhivu Ministrstva za zunanje zadeve ruskega imperija. Ta dokument sicer ni bil izhodiščna točka mojega raziskovanja, bil pa je še ena trdna potrditev sklepov, do katerih sem že prišla s proučevanjem srbsko-ruskih vezi na področju družbenih idej v drugi polovici 19. stoletja. A o tem pozneje; zdaj pa najprej o samem delu Danilevskega.

2.

Danilevski je z »Rusijo in Evropo« napisal svojo filozofijo. Takoj je treba povedati, da ima ta filozofija svojo pragmatično stran. Njeno izhodišče je združitev Nemčije, do katere je prišlo leta 1866 in kar je, po mnenju Danilevskega, načelo evropski status quo. Konec pa predstavlja rešitev vzhodnega vprašanja oziroma osvoboditev in zedinjenje Slovanov v vseslovansko zvezo s sedežem v Carigradu in pod hegemonijo Rusije. Šele tako naj bi se bilo vzpostavilo ravnotežje med Evropo in Rusijo, predvsem pa bi bili s tem zaščiteni strateški interesi Rusije, v katerih je tudi vsa vsebina slovanskega kulturnozgodovinskega tipa kot samobitne civilizacije.

Danilevski izhaja iz teze, da občečloveške civilizacije ni in je ne more biti. V zgodovini, tako pravi, ni bilo niti enega sočasnega občečloveškega dogodka. Še krščanstvo ni mogoče šteti za takšno, saj je postalo meja usode vsakega naroda v različnih časih. Naravni sistem zgodovine sestavljajo različni kulturnozgodovinski tipi ali civilizacije. Samo znotraj vsakega teh tipov je mogoče razlikovati različne oblike zgodovinskega gibanja, ki jih označujemo kot staro, srednjo in novo zgodovino. Napredek ni v tem, da so vsi potekali v isto smer, temveč v tem, da je celotno polje zgodovinske dejavnosti prehojeno iz različnih smeri. Ti kulturno-zgodovinski tipi ali samobitne civilizacije, ki jih je deset, so razporejene tako: 1.) egipčanski, 2.) kitajski, 3.) asirsko-babilonski, 4.) indijski, 5.) iranski, 6.) židovski, 7.) grški, 8.) rimski, 9.) novosemitski in 10.) germansko-romanski tip.

Nobeden od omenjenih kulturnozgodovinskih tipov nima privilegija večnega napredka. Zakoni njihovega razvoja so: 1.) jezik ali skupina med seboj bližnjih jezikov, 2.) ljudstva, ki pripadajo enemu kulturnozgodovinskemu tipu, morajo

biti politično neodvisni, 3.) načela enega kulturnozgodovinskega tipa se ne prenašajo na drugega; vsak tip se sam oblikuje – ob večjem ali manjšem vplivu prejšnjih civilizacij, 4.) civilizacija, lastna enemu kulturnozgodovinskemu tipu, je dokončana tedaj, ko razni etnografski elementi sestavijo zvezo ali politični sistem države; 5.) razvoj kulturnozgodovinskih tipov spominja na rastline, ki obrodijo enkrat na leto, pri katerih je obdobje rasti neomejeno dolgo, obdobje cvetenja in dajanja plodov pa relativno kratko, vendar enkrat za vselej porabi njihovo energijo. Na podlagi takšne označitve kulturnozgodovinskih tipov je Danilevski, prvič, zavrnil občečloveško vrednost evropske civilizacije in, drugič, dokazoval, da je le-ta že prešla svoj zenit in zdrknila v obdobje upadanja. Misel slovanofilov o gnitju Zahoda je štel za veljavno in pisal: »Največje izobilje rezultatov evropske civilizacije v našem 20. stoletju je znamenje, da je njena ustvarjalna moč pričela upadati.« Slovanska civilizacija je v vzponu, osvoboditev in zedinjenje vseh Slovanov pa bi moralo omogočiti, da se ta proces konča z nastankom posebnega, samobitnega kulturnozgodovinskega tipa. Po notranjih značilnostih, s katerimi je označil slovansko civilizacijo, se vidi, da jo je Danilevski štel za najpopolnejšo civilizacijo in, lahko bi rekli, tudi dokončno. Za tem navideznim protislovjem je bila, kot bomo videli, namera o ruskem gospostvu, in sicer ne samo nad Slovani, ampak nad celim svetom.

Čeprav je, po mnenju Danilevskega, germansko-romanska ali evropska civilizacija v zatonu, je vendarle realnost, do katere je treba opredeliti odnos Rusije in Slovanov. Danilevski dokazuje, da se je Evropa vedno sovražno obnašala do Rusije, da je nanjo gledala kot na osvajalno državo, ki se nenehno širi in ogrožata mir in varnost Evrope. Vendar pa Rusija svoje veličine in moči, po mnenju Danilevskega, ni dosegla z osvajanjem, temveč z razseljevanjem. Ruski narod si je na ta način priključil in asimiliriral plemena, katerih zgodovinsko življenje se še ni niti začelo, ali pa tista plemena, ki so, ker so jih obkrožali sovražniki, že izgubila svojo nacionalno neodvisnost.

Danilevski je narode delil na zgodovinske in na tiste, ki predstavljajo šele etnografski material. Prvi so politični pohabljeni, dokler ne združijo vseh svojih delov. Drugi pa imajo pravico do politične svobode, ne pa tudi do politične neodvisnosti. Ker le-te v njihovi zavesti ni, tudi ne čutijo potrebe po njej. »Ni mogoče, pravi Danilevski, presekati življenje nečemu, kar še živel ni; ni mogoče pohabiti telesa, ki ni bilo individualna celota. Zatorej tu ne gre za nacionalni uboj in ne za nacionalno pohabljenje – zato tudi osvajanja ni«.

Zgodovinski nagon sili Evropo, da je sovražna do Rusije kot velike in močne države – a v to jo sili tudi občutenje korenite razlike, ki je v zgodovinskih nalogah in v poslanstvu Rusije.

Rusija pravzaprav ne pripada Evropi – pa tudi Evropa Rusije nima za svojo. V njej, in v Slovanih sploh, vidi nekaj tujega, a hkrati nekaj trdnega, česar ni mogoče asimilirati in »oblikovati po svoji podobi. Zato poskuša ta vozec presekati s silo. Tudi če bi se Rusija hotela približati Evropi, ji ne bi preostalo nič drugega (če bi seveda hotela ostati logična in dosledna), kot da se odreče samemu političnemu patriotizmu, misli in trdnosti, celovitosti in enotnosti svojega družbenega organizma, rusifikaciji svoje periferije«.

Notranja načela ostro delijo germansko-romanski ali evropski kulturnozgodovinski tip od slovanskega. To se kaže v religiji, v kolonialni politiki, v pridiganju – z mečem v roki – načel svobode, enakosti in bratstva; v interesih trgovine in industrije. Za ruski narod, v katerem se je izkristalizirala slovanska civilizacija, je bila vera vselej stvar najvišjega interesa. Pravoslavje se je na Zahodu pod vplivom

germansko-romanskega narave zmaličilo, izpridilo. Da se to ni zgodilo pri slovanskih narodih, je za Danilevskega dokaz, da »v samih njihovih lastnostih ni bilo klic, ki bi omogočile takšno izmaličenje.«

Boj za interese, ki ga izražajo razne stranke, zaznamuje življenje Evrope, kakor je zaznamoval tudi življenje starega Rima in Grčije. V Rusiji poteka proces zgodovinskega razvoja popolnoma drugače. Zavest o nujnosti spremembe v ljudstvu mirno dozoreva, ko pa dozori, se sprememba »zgodi izredno hitro, brez očitnih bojov«, v podobi enega človeka – carja.

Pomembna razlika med Evropo in Rusijo je v velikanski premoči občenarodnega elementa nad osebnim, ki tiči v vsakem ruskem človeku. Kolikšna je ta premoč, pa povejmo kar z besedami Danilevskega: »Medtem ko Anglež, Nemec ali Francoz lahko prenehajo biti Anglež, Nemec ali Francoz in še vedno ohranijo dovolj moralnih načel, da v tem ali onem pogledu ostanejo izredne osebnosti, pa Rus, če preneha biti Rus, postane nič, neprijetna gmota.«

Drobna razlika med germansko-romanskim ali evropskim kulturnozgodovinskim tipom in med slovanskim je tudi v zgodovinskem izobraževanju. Narodnost sestavlja vsebinsko podlago države, celo razlog za njen obstoj... »Vsaka narodnot mora predstavljati državo in... ena narodnost mora sestavljati samo eno državo.« Če del narodnosti vstopi v sestavo druge države, potem to najeda »njeno svobodo in čast.« Narodi, ki niso imeli sreče, da bi si izoblikovali svojo državo, »vstopijo v sestavo nekega dominantnega plemena« in postopoma doživijo proces asimilacije. Poglavitni cilj države je obramba narodnosti. Zato mora biti moč države v sorazmerju z nevarnostjo, ki ji preti.

Individualna svoboda je potemtakem načelo evropske civilizacije. Iz nje izhaja načelo ljudske suverenosti – upoštevanje tega načela pa pelje do demokratske ustave, ki temelji na splošni volilni pravici. Čeprav teoretsko pomeni vladavino vseh, se praktično spremeni v vladavino revnega razreda, ki bo zaradi svoje koncentriranosti vedno v prednosti; to je vladavina delavskega prebivalstva, naseljenega v manufakturnih mestih.

Ruski kmet je prek občin ohranil pravico do zemlje. Ne pozna notranjih bojov med različnimi sloji. Njegov gmotni položaj ni v protislovju z njegovim političnim položajem. V oblasti ne gleda sovražnika, ampak ji izkazuje kar največje zaupanje. Rusko življenje ne trpi za organskimi pomanjkljivostmi, ga pa je, čeprav le na površini, napadla bolezen, ki jo je Danilevski imenoval *evropejščina*. Začelo se je s Petrom Velikim, ki je začutil potrebo po utrjevanju ruske državnosti in si je zato sposojal dosežke zahodnoevropske znanosti in predvsem industrije. Po mnenju Danilevskega se je Peter Veliki dvolično obnašal do Rusije: rad je imel njeno moč, sovražil pa je njena načela. Iz tega izhaja dvoumen odnos Danilevskega do Petra Velikega: cenil je njegovo državniško delo (vojaške, industrijske in administrativne reforme), zavračal pa je novosti, ki jih je Peter Veliki vnašal v način življenja – vzore, navade, pojme. Danilevski je menil, da so težnje Petra Velikega, da bi iz Rusije naredil Evropo, zgrešene; dopuščal je, da si Rusija tu in tam sposodi rezultate znanosti in tehnike, do katerih je prišla Evropa, vztrajal pa je pri nujnosti duhovne samobitnosti. Ne on in ne drugi družbeni konservativci do dandanašnjih dni niso nikoli pomislili, da so ti rezultati neločljivi od duha Evrope, od njenega temeljnega načela – svobode osebnosti.

Poglavitne pojave oblike *evropejščine* je Danilevski videl v pohabljanju narodovega življenja, kar se je pokazalo najprej v zunanjih oblikah (v obleki na primer); v izposoji evropskih ustanov in njihovem presajanju na ruska tla; v gledanju na notranje in zunanje odnose Rusije skozi evropska očala. Po njegovem

mnenju prav to ogroža samobitnost ruskega naroda; kjer pa je ogrožena samobitnost, je ogrožena tudi neodvisnost.

Boj med germansko-ruskim kulturnozgodovinskim tipom in slovanskim tipom se je kočal z rešitvijo vzhodnega vprašanja, ki je preživelo več faz. Krimska vojna (1853) je pomenila začetek njegove zadnje faze, ki naj bi pokazala, v čem je veličina slovanskega plemena; v njegovem prostranstvu ali v pomenu njegovih notranjih načel? Z drugimi besedami, »ali mu je usojeno, da izoblikuje enega od samobitnih kulturnih tipov svetovne zgodovine ali pa mu je dodeljena drugorazredna vloga vazalnega plemena, nezavidljiva vloga etnografskega materiala. . .«

V vseslovanski federaciji je Danilevski videl edino rešitev vzhodnega vprašanja. Po etnografskih merilih bi zajemala vse dežele od Jadranskega morja do Tihega oceana, od ledenega morja do Arhipelaga. Bila bi »pod vodstvom in hegemonijo ruske države«. Vanjo bi bili vključeni še Grki, Romuni in Madžari, ki jih je usoda nerazdružno povezala s Slovani. Glede Grkov in Romunov ne bi bilo težav, saj, »če že niso Slovani, so pa pravoslavni«, Madžari pa bi se morali zadovoljiti z drugorazredno vlogo.

Za takšno rešitev je bistveno, da si Rusija prilasti Carigrad, »ki ni samo mesto preteklosti, niti žalostne sedanosti, temveč tudi mesto prihodnosti«. Jug je Ahilova peta Rusije. S te strani ji grozijo pomorske države, imeti Carigrad pa pomeni odstraniti to nevarnost. Rusija kot država ni dosegla svojega vrha, to ji bo uspelo šele, ko bo imela v svojih mejah ves svoj narod.

Z zedinjenjem Nemčije mora Baltik pripasti Rusiji. Črno morje ni dovolj, da bi si Rusija pridobila veljavo pomorske sile – zato potrebuje topla morja. S pridobitvijo Carigrada kot središča pravoslavja in velikih zgodovinskih spominov na Bizanc, bi poleg drugega pridobila velik moralni vpliv na vse vzhodne dežele. »Zakorakala bi, pravi Danilevski, »v svoje zgodovinsko nasledstvo in postala bi obnoviteljica Vzhodnega rimskega cesarstva. . .na ta način bi vstopila v novo, slovansko obdobje zgodovine«. Carigrad naj bi postal prestolnica vseslovanske zveze, v kateri gre Rusiji zakonita pravica do nadvlade, ker je samo njej med vsemi Slovani uspelo ohraniti samostojnost in izoblikovati najmočnejšo državo na svetu.

Vseslovanska zveza bi obsegala: češko-slovaško-moravsko kraljevino, srbsko-hrvaško-slovensko kraljestvo (kneževino Srbijo, Črno goro, Bosno in Hercegovino, Staro Srbijo, Severno Albanijo, Srbsko Vojvodino, Banat, Hrvaško, Slovenijo, Dalmacijo, Vojno krajino, Istro, Tržaško okrožje, dve tretjini Karantanije, eno petino Štajerske – okrog 8 milijonov prebivalcev na 4.500 kvadratnih milj), bolgarsko kraljestvo, romunsko kraljestvo, madžarsko kraljestvo in carigrajsko okrožje. To bi bila zveza »po duhu in krvi sorodnih narodov«, ki bi štela okrog stopetindvajset milijonov prebivalcev. S Carigradom kot središčem svoje materialne in moralne enotnosti, bi se lahko postavila po robu sleherni oviri v svojem samobitnem razvoju. Z ustvarjanjem vseslovanske zveze bi Rusija povečala svojo zunanjo moč, kar bi njo in njene zaveznike varovalo pred sovražnim Zahodom in tako bi lahko v miru izpolnjevala svoje zgodovinsko poslanstvo. Ker je za zedinjenje Slovanov duhovna enotnost bistvenega pomena, bi v zvezi obstajal skupni jezik, »ki ne more biti drug kot ruski«.

Boj z Zahodom je nujen. Pomeni vojno. Vojna je, seveda, veliko zlo, še večje zlo pa je izguba samobitnosti. Za vojno ni dovolj samo sila. Potrebna je disciplina, pa tudi sposobnost odločanja, pa še navdušenje oziroma brezmejna pripravljenost na samožrtvovanje. Disciplinirani entuziazem torej. In dosežen bo, ker je ruski narod organska celota, ki jo predstavlja car. Že samo njegova beseda je zatorej

dovolj, da ves narod zaživi v stanju *discipliniranega entuziazma*. Takšna rešitev vzhodnega vprašanja vzpostavlja ostro mejo med romansko-germanskim in med slovanskim kulturnozgodovinskim tipom. Katere so, po Danilevskem, notranje značilnosti tega zadnjega tipa?

Če je židovski kulturnozgodovinski tip razvil religiozno plat, grški kulturno, rimski politično, evropski kulturno in politično, ne da bi mu uspelo rešiti družbeno-ekonomsko plat, potem ima slovanski kulturnozgodovinski tip možnosti in pogoje, da uresniči sintezo vseh teh strani v prvi vrsti zato, ker je Rusija edina dežela, v kateri ni protislovij med političnimi in ekonomskimi interesi kmetov. Občinska lastnina nad zemljo daje Rusiji prednost pred Evropo, ker v njej pač ni spopadov, ki pripeljejo do revolucij. Prav družbenoekonomski sistem je tista stran slovanskega kulturnozgodovinskega tipa, ki mu daje vsebino in veljavo. V uresničevanju te naloge je zgodovina dala glavno nalogo Rusiji.

»Poglavitni tok svetovne zgodovine«, je pisal Danilevski, »prihaja iz dveh izvirov na obalah starega Nila. Eden, nebeški, božanski, poteka skozi Jeruzalem, Carigrad in neomadeževano čist privre na dan pri Kijevu in Moskvi; drugi – zemeljski, človeški pa se naprej deli v dve smeri: kulturno in politično poteka ob Atenah in Aleksandriji prek Rima v dežele Evrope, kdaj pa kdaj usahne, potem pa se zopet obogati z vse obilnejšimi vodami. Na ruskih tleh nastaja nov izvir pravičnega družbenoekonomskega sistema, ki gmotno preskrbuje ljudske množice. Na prostanstvih slavanstva bi se morali vsi ti tokovi zlit v ogromen rezervoar.«

S temi sklepnimi besedami svojega dela je zašel Danilevski v protislovje s samim seboj. Če slovanski kulturnozgodovinski tip sintetizira poglavitna načela prejšnjih, potem človeška zgodovina ni niz kulturnozgodovinskih tipov, ki se medseboj nikjer ne dotaknejo in se le v sebi izčrpavajo, ampak je gibanje v smeri enega vseobsegajočega kulturnozgodovinskega tipa, ki je že zato tudi dokončen. Toda, če mislimo na način in po shemi filozofije zgodovine Danilevskega, bi prej lahko rekli, da se je slovanski kulturnozgodovinski tip izčrpal – ko je ob odločilni vlogi Rusije, uresničil družbenoekonomski sistem, na kakršnega je on sam mislil in sicer v mejah, ki so tako rekoč identične njegovi vseslovanski zvezi. Hkrati pa evropski kulturnozgodovinski tip morda še naprej gnije – a je vendar daleč od tega, da bi sklenil in končal svoj cikel. Prav zato ker je zemeljski in človeški, se lažje napaja pri viru, pri »novih, vse obilnejših vodah«.

II.

1.

Recepcija »Rusije in Evrope« v Rusiji

2.

Odmev dela Danilevskega v Srbiji

1.

Rekli smo, da »*Rusija in Evropa*« Danilevskega ob svojem izidu ni pritegnila pozornosti kritikov in zgodovinarjev. Celo najbolj slavni slovanofili, ki so doživeli njen izid, so jo prezrli. A knjiga je naletela na naklonjen sprejem pri Dostojevskem, ki ga je Danilevski poznal še iz krožka Petraševskega. V svojih »Spominih« (Moskva, izdaja iz leta 1981) žena Dostojevskega piše, da se je, še ko je bil v Italiji, zanimal za sodelavce in članke v »Zori«, posebno za N. J. Danilevskega, ki je napisal temeljno delo, »*Rusija in Evropa*«. . . . Ana Dostojevski piše še, da so se stari znanci srečevali v Petrogradu leta 1871/72 in da je Dostojevski »zelo cenil . . . knjigo *Rusija in Evropa* in bil celo navdušen nad njo.«

Širše zanimanje je knjiga »*Rusija in Evropa*« doživela šele po avtorjevi smrti, v glavnem po zaslugi prizadevanj Strahova. Za izdajo iz leta 1888 je Strahov napisal predgovor, v katerem je delo Danilevskega imenoval »katehezo ali kodeks slovanofilstva«. To je ruska znanstvena javnost razumela kot začetek odkritega propagiranja ruskega nacionalizma in šele tedaj je »*Rusija in Evropa*« doživela temeljitejšo kritiko v člankih Solovjeva in njegovi polemiki s Strahovom prav o tem delu. Vsi ti članki so objavljeni v knjigi Solovjeva »*Nacionalno vprašanje v Rusiji*« (peti del druge izdaje njegovih zbranih del v prejšnjem stoletju, reprint 1966, Bruxelles).

Strahov in Solovjev sta bila predstavnika dveh značilnih stališč o »*Rusiji in Evropi*« v domovini Danilevskega. Analiza njunih stališč bo zato nemara najbolje predstavila recepcijo njegovega dela v Rusiji.

Najprej o stališčih Strahova. Že v nekrologu za Danilevskim, ki ga je vključil tudi v omenjeni predgovor, je Strahov napisal, da je Danilevski eden najpomembnejših ljudi v Rusiji. Temu empiriku – prirodoslovcu je dal Strahov tako visoko mesto prav na podlagi dela »*Rusija in Evropa*«. Po Strahovu gre za izvirno delo, v katerem so stališča, »ki jih še nihče in nikoli ni izrekel.« Potemtakem ne gre za predelavo ali dodelavo znanih tez, temveč za utemeljevanje novih načel.

Strahov je tudi trdil, da delo »*Rusija in Evropa*«, ki je zasnovano na misli o duhovni samobitnosti slovanskega sveta, sodi v tisto šolo ruske literature, ki se ji reče slovanofska. Kakšen je tedaj odnos med Danilevskim in slovanofili? V čem so podobnosti, v čem razlike?

Strahov je menil, da je nauk Danilevskega širši od slovanofilstva: vključuje slovanofilstvo, obratno pa ne velja. Ko je govoril o zgodovinskih potrebah in težnjah Rusije, se je Danilevski povsem ujel s slovanofili. Sicer pa, pravi Strahov, so »primeri, ko se tako rekoč vsa Rusija spreobrne v slovanofile«. Toda eno je težnja, podrejena nekemu nagonu, drugo pa je vprašanje, kako ta nagon dvigniti na raven sistema. Vsak mužik je nagsko slovanofil. Danilevski pa je bil tisti, ki je nagske težnje teoretsko izrazil.

»*Rusija in Evropa*« je po mnenju Strahova prelomnega pomena za zgodovino slovanstva. Šele z njo je slovanofilstvo dobilo obliko natančno razčlenjenega, popolnega in javnega nauka. V primerjavi s slovanofili pa Danilevski ni menil, da morajo Slovani, kljub vsej svoji samobitnosti, sodelovati pri reševanju občečloveških zadev. So samo poseben kulturnozgodovinski tip, s katerim vzporedno lahko soobstajajo drugi kulturnozgodovinski tipi. To je, meni Strahov, popolnoma slovanska rešitev, v kateri je tisti duh strpnosti, ki ga v pogledih nasilne in oblasti željne Evrope sploh ni.

Poglavitna izvirnost »*Rusije in Evrope*« je, sklence Strahov, v tem, da je odkrila višja in splošnejša načela, ki vsebujejo novo videnje zgodovine človeštva in pomenijo novo teorijo zgodovine. Bistvo te teorije je odklanjanje pojmovanja o eni sami niti v razvoju človeštva in zanikanje misli o napredku kot rezultatu občega razuma, obče civilizacije. Takšne civilizacije, trdi Danilevski, ni bilo in je ne bo. So samo posebni kulturnozgodovinski tipi, ki se po sebi imanentnih zakonitostih med seboj ne stikajo.

Strahov je menil, da bo mnogostranski pomen »*Rusije in Evrope*« treba šele odkriti. »V tem delu sta«, je sklepal Strahov, »na nenavaden način združena strast duhovnega občutenja in hladna strogost znanosti; je goreč poziv in hkrati točna, globoko razumno izdelana teorija.«

Nasproti apologetskemu odnosu Strahova stoji utemeljeno kritično stališče

Solovljeva o teoriji zgodovine Danilevskega in o njenih praktičnih učinkih. Na podlagi enega in drugega je mogoče oceniti Danilevskega.

Toda: zakaj se je Solovjev odločil, da bo o »*Rusiji in Evropi*« spregovoril skoraj dvajset let po prvi objavi, šele ob izdaji leta 1888, ko ji je dodan predgovor Strahova? Na to vprašanje je odgovoril Solovjev sam.

Knjiga bi ostala književna kuriozitet, pravi Solovjev, kakor so jo tudi sprejeli ob izidu, če je ne bi v sistematičnem poskusu oblikovanja ruskega nacionalizma v osemdesetih letih začeli propagirati kot »katehezis«, »kodeks«, kot »sveto knjigo«. »Če ne bi imeli posla s škodljivimi posledicami tega divjaškega preroštva« – je pojasnjeval Solovjev svoje pozno obravnavanje »*Rusije in Evrope*« – bi se seveda nikdar ne pomudil pri delu, katerega vsebina je povsem ničeva.«

Solovjev sploh ni dvomil, da je imela knjiga »*Rusija in Evropa*« popolnoma praktični cilj, ki ga je Danilevski samo ovil v psevdoznanstveno teorijo. Ni izpeljal cilja iz teorije, ustvaril je teorijo, ki naj opraviči cilj, izdelan na podlagi nagonskih teženj. Dela se je Danilevski lotil s stališča iskrenega, toda ozkega in nerazumnega domoljuba in je cilj zvedel, po Solovjevu, na naslednje: »dvigniti narodno samoza-vest pri ruskih ljudeh in jih ozdraviti bolezni evropejščine«. Ker pa ni mogel dokazati »velike samobitnosti Rusije in njene izvirne in dokončne oddaljenosti od Evrope«, je Danilevski izbral daljšo pot, pot običih teoretskih razglabljanj. Na tej poti se mu je zazdelo, da je odkril »novi, naravni« sistem zgodovine, iz katerega je, kakor pravi Solovjev, izpeljal zelene sklepe o razmerju med Rusijo in Evropo.«

Solovjev je nacionalizem Danilevskega točno opredelil: postavil

ga je med slovanofile in med tisti divji nacionalizem, ki se je v osemdesetih letih izražal kot oblika izrojenega slovanofilstva. Nacionalizem slovanofilov je bil filozofski, poetski, oratorski. Sprejemali so ideje razsvetljenstva in humanizma, toda verjeli so v nujnost obnovitve dopetrovske Rusije. Niso zavračali svetovne zgodovine in, čeprav abstraktno, so vendarle sprejemali načelo solidarnosti človeštva. Drugo skrajnost je predstavljal nacionalizem, ki se je v osemdesetih letih razlil čez trge, ulice, krčme. »Neutemeljeno je«, pravi Solovjev, »razpravljati o resničevanju nacionalne ideje, ki se opoteka in riga.«

Med tema dvema skrajnostma je nacionalizem Danilevskega. Filozofski in poetski nacionalizem slovanofilov mu je bil tuj, hkrati pa jim je bil blizu, saj je bil osebno moralen tako kot oni in – ga je cel prepad ločil od nacionalizma trgov, ulic in krčem; a ni bil nič manj nevaren. Če je proti nacionalizmu, ki se opoteka in riga, »edino učinkovito sredstvo ohranjanje čistoče«, je pisal Solovjev, »potem se je treba tega premišljenega in psevdoznanstvenega nacionalizma, ki je v delu Danilevskega, lotiti z resnim kritičnim pristopom«. Toliko bolj, ker je Danilevski svoje delo štel za hipotezo, ki jo je treba še preveriti z izkušnjo. Svojo knjigo je pisal v šestdesetih letih in je v prihodnji vojni zaradi vzhodnega vprašanja videl grozljiv preizkus zgodovine, ki naj bi opravičil njegove poglede in ruskemu narodu dal rešilni nauk. »Ta eksperiment je končan. Pokazal se je kot neuspešen«, sklene svoje razmišljanje Solovjev. Ali ga je treba ponavljati? V primerjavi z Danilevskim je Solovjev verjel, da je ruski narod pred novimi preizkušnjami in da čas velikih nesreč zanj šele prihaja. Zato se je tudi lotil kritike Danilevskega in zato je tudi napisal »*Nacionalno vprašanje v Rusiji*«.

Solovjev je bolje kot kdorkoli razkril delo Danilevskega, ker je dobro razlikoval med nacionalnostjo in nacionalizmom.

Po napoleonskih vojnah je načelo nacionalnosti postalo splošno sprejeta evropska ideja. V njenem času so se branili in osvobajali zaostali in podrejeni narodi in je zato zaslužila in doživljala spoštovanje in naklonjenost. Tedaj se je načelo

nacionalnosti ujemalo z resnično pravičnostjo.: » Vsak narod ima pravico, da živi in svobodno razvija svoje moči, ne da prizadel pravice drugih narodov. Ta zahteva po enakih pravicah za vse narode, poudarja Solovjev, vnaša v politiko neko višjo moralno idejo, kateri se mora narodno samoljubje podrediti.« Njej nasproti »je nacionalizem ali nacionalni egoizem, tj. težnja enega naroda, da sebe okrepi na račun drugih narodov, da vlada nad njimi – to je popolno izkrivljanje nacionalne ideje; v njem se narodnost iz zdrave pozitivne sile spreminja v bolezenski, bolesteni, negativni naboj, ki je nevaren za najvišje človeške interese in pelje narod v dekadenco in propad«.

Danilevski je bil moralna oseba. Toda nacionalizem, odet v teorijo »kulturnozgodovinskih tipov«, je nemoralen, sklepa Solovjev. Zakaj nemoralno je omejiti posameznika z mejami neke skupine narodov in zanikati sleherni odnos do človeštva, žrtvovati žive in samoosveščene narodnosti nekim izmišljenim interesom te umetne skupine, postavljati Rusijo proti Evropi, trditi, da v obeh zahodnoevropskih veroizpovedih ni ničesar drugega kot laži in neznanje, da je krščanska krepost ohranjena v pravoslavju. Še hujše je, da je to zablodo, nasprotno ideji pravičnosti, razširjal osebno tako moralen človek, kot je bil Danilevski.

Toda kritika »Rusije in Evrope« ni samo moralna. Solovjev je dokazal, da osnovna ideja knjige pravzaprav ni izvirna. V delu tretjerazrednega nemškega zgodovinarja Heinricha Rickerta »Organski pogled na svetovno zgodovino«, ki je izšlo dvajset let pred »Rusijo in Evropo«, naletimo na pojem in izraz »kulturnozgodovinski tip«. Nekaj cinizma je v dejstvu, da je Danilevski kot avtor teorije zgodovine, katere cilj je bil, da ukine vsa načela evropske zgodovinske znanosti, z njene bogate mize pobral drobtinice – se pravi, iz enostranske ideje tretjerazrednega nemškega zgodovinarja je razvil svoj »naravni« sistem zgodovine.

Sreča je, je pisal Solovjev, da veliki ustanovitelji ruske države niso mislili tako kot Danilevski. Samo v najtesnejšem sodelovanju z Evropo je Rusija uspela doseči najvišje rezultate. Zato je vprašanje, ki ga je Danilevski postavil na začetku svoje knjige: zakaj Evropa sovraži Rusijo, zakaj se sovražno obnaša do nje – lažno vprašanje. Pravo vprašanje, meni Solovjev, se glasi: zakaj se Evropa boji Rusije? Ne zato, odgovarja, ker bi bil, kakor misli Danilevski, rusko-slovanski kulturnozgodovinski tip višji od germansko romanskega ali evropskega, ampak zato, ker se po Evropi bolj kot karkoli »razlegajo kriki našega, nacionalizma«, ki hoče porušiti Turčijo, Avstrijo in Nemčijo, osvojiti Carigrad in, če bo potrebno, nemara še Indijo. Ko pa nas vprašajo, s čim bomo obdarili človeštvo v zameno za porušeno, kakšna duhovna in kulturna načela bomo vnesli v svetovno zgodovino – tedaj moramo onemeti ali govoriti nesmiselne fraze.« Poglavitni problem Rusije ni, kako naj ozdravi od bolezni, imenovane, evropejščina, temveč kako naj se reši bolezni Vzhoda: ravnodušnosti do resnice, preziranja človeškega dostojanstva in temeljnih pravic človeka.

Čeprav smeri Solovjeve kritike Danilevskega v bistvu niso na široko sprejeli, je zelo pomembna že zato, ker jo je izrekel mislec takšnega kova, kot je bil Vladimir Solovjev. V nekem pismu Rozanovu je Leontijev pisal: »V V. Solovjeva kot človeka sem zaljubljen (čeprav sem z njim skrajno nezadovoljen zaradi njegovega prav gotovo lažnega prestopa na stran progresistov in Evrope) . . . Menim, da sem bolj desno od njega v pogledih na vero, življenje Rusije itd., toda pravičnost in resničnost pojmovanja še ne pomenita večvrednosti talenta in razuma? To dvojje je nedvomno na njegovi strani.« V nekem pismu samemu Solovjevu pa Leontijev piše: »Vaša sreča je, da ste po svojih sposobnostih nad vsemi nami, vašimi nasprotniki . . .« (omenil je Strahova, sebe, Jaroša, Astrafajeva), »toda iz tega, nadaljuje

Leontijev, ne sledi, da imate v teoriji prav in da bo življenje krenilo po vaših poteh.«

A Leontijevo prepričanje je bilo pretirano. To vprašanje je za Rusijo še vedno odprto. Če v njej danes, na koncu enega obdobja, na novi prelomnici, oživljajo ideje Danilevskega, ni nemogoče, da tudi ideje Solovjeva ne bodo doživele nove renesanse. Kako se bo končal njun ponovni spoprijem, ni odvisno samo od trenutnih okoliščin, ampak predvsem od enostoletne zgodovinske izkušnje, za kolikor je bogatejša zgodovinska zavest ruskega naroda. Danilevskega ponavljajo, a učijo se tudi iz Solovjeva.

2.

Nazadnje še nekaj besed o odmevnosti dela Danilevskega »*Rusija in Evropa*« v Srbiji. Nikola Pašić je bil odličen poznavalec tega dela; izpod njegovega peresa je prej omenjeni dokument iz arhiva Ministrstva za zunanjo politiko ruskega imperija, v katerem je omenjen Danilevski. Dokument je bil namenjen ruskemu agentu v Bolgariji, Ivanu Aleksejeviču Zinovjevu, s prošnjo, naj z njegovo vsebino seznanijo carja osebno. Prevod dokumenta v ruščino nosi datum 21. marec 1887, Petrograd. D. Nikoljski je dodal na koncu svojega prevoda naslednje: »Misli, ki so izražene v tej zabeležki, je g. Pašić dalje razvijal v razgovoru z menoj, ker pa so v zabeležki tako jasno razvidne, menim, da je odveč, da Vaši ekscelenci sporočam posameznosti iz teh razgovorov.«

Omenjeni dokument ima naslov: *Kratek pregled boja, stanja in teženj srbskega naroda v kraljevini Srbiji – od berlinskega kongresa do danes*. Na šestindvajsetih straneh (štiri poglavja: I. »Naše težnje«; II. »Boj in delovanje v imenu te vere« (tj. vere v vseslovansko zvezo z Rusijo na čelu – op. L. P.); III. »Srbska emigracija brez zaščite in pomoči« (tj. emigracija v Bolgariji in Romuniji po timotski vstaji – op. L. P.); IV. »Stanje v Srbiji po zadušitvi vstaje« (tj. timotske – op. L. P.)). Pašić je, kakor pravi, po nalogu združene opozicije v Srbiji razložil njene poglede, dejansko pa ta dokument vsebuje bistvene značilnosti Pašičeve družbene in politične filozofije. V tem smislu ga lahko primerjamo samo še z njegovim spisom »*Sloga Srbov in Hrvatov*«, ki je, če sodimo po istovetnosti vsebine in po načinu oblikovanja stališč, po mojem mišljenju nastal proti koncu osemdesetih let. Čeprav lahko potrditev o vplivu Danilevskega najdemo v mnogih Pašičevih spisih do konca 19. stoletja, je vendarle sled tega vpliva najbolj vidna v omenjenih dveh dokumentih. V svoji analizi se zato opiram predvsem nanju.

Pašić je obtoževal drugi dve stranki v Srbiji osedesetih let 19. stoletja – liberalno in napredno stranko – da želita – prva postopno, druga pa takoj – da bi »se Srbija preobrazila v zahodno majhno državo, ne upošteva ničesar srbskega ali slovanskega«. In tako je v zabeležki Zinovjevu pisal, da radikalna stranka meni, da »je v srbskem narodu toliko dobrih in zdravih ustanov in navad, da bi jih bilo potrebno samo varovati in dopolnjevati s tistimi čudovitimi ustanovami, ki so v ruskem in drugih slovanskih plemenih, z zahoda pa jemati samo tehnična znanja in znanost in ju uporabljati v slovano-srbskem duhu.« Tu ni mogoče spregledati vpliva Danilevskega, tudi če ga Pašić ne bi omenjal – pa ga izrecno. »Naš politični credo«, nadaljuje Pašić v zabeležki Zinovjevu, »je: vseslovanska zveza pod zaščito in vodstvom ruskega imperatorja in carja, približno tako, kot je urejena Nemčija, ali – kar nam je še bolj blizu in bolj točno – kakor je pokazal v svoji knjigi nesmrtni ruski pisec Danilevski. V tem je torej naš credo, k temu težimo in v tem nas podpira ves srbski narod«. To je jedro družbene in politične zgodovine Nikole Pašića, ki jo je izoblikoval še v mladosti in jo, po mojem mnenju, kljub zlomu

ruskega carstva ni opustil do konca življenja. Pomemben vpliv Danilevskega na oblikovanje filozofije nespornega vodje Narodne radikalne stranke, na katere čelu je bil skoraj pol stoletja, je vpet tudi v ideologijo same stranke. »Naša stranka«, je pisal Pašić v že navedeni zabeležki, »je v marsičem podobna rusko-slovanski stranki, ki so jo na Zahodu tudi poimenovali za *radikalno*«.

Pašić ni doživel le trenutnega vpliva Danilevskega: vedel je že za prvo izdajo »*Rusije in Evrope*«, ki so jo v Rusiji tako malo brali. Delo se mu je zdelo tako pomembno, da ga je poskušal prevesti v srbski jezik. Takoj, že leta 1888, je poskušal dobiti tudi drugo izdajo knjige. V nekem pismu Vasiliju Ivanoviču Aristovu z dne 12. maja 1888 iz Bukarešte, ga Pašić prosi, naj mu pošlje »Slovenskie izvestija« in dodaja: »V časnikih berem, da je izšla nova izdaja »*Rusije in Evrope*« Danilevskega z avtorjevimi pripombami. Če ta moja prošnja ni preveč nesramna, prosim, ne pozabite nanjo . . . Imam prvo izdajo. Nekaj malega sem prevedel v srbski jezik, pa sem odnehal, ko sem ugotovil, da ne morem najti založnika. Če bi vi kako mogli na pošten način zvedeti, ali bi mi »Slovansko društvo« pomagalo pri tisku srbske izdaje, če bi se nanje obrnil s prošnjo, me, prosim, o tem obvestite.«

Toda, če zanemarimo vprašanje neposrednega vpliva, so podobnosti med pogledi Danilevskega in Pašića presenetljive. V čem so te podobnosti?

Tako kot Danilevski, je tudi Pašić videl Vzhod in Zahod, Rusijo in Evropo kot dva posebna, nasprotna svetova, »ki sta bila v nenehnem boju – kulturnem, verskem, nacionalnem in ekonomskem«. V tem spopadu je bil srbski narod vedno na strani Vzhoda.

Pašić potemtakem tudi misli na posebno slovansko kulturo v smislu posebne slovanske civilizacije, kar je isto kot kulturnozgodovinski tip Danilevskega. Za poglobitve odlike slovanske kulture je Pašić štel pravoslavno vero, rusko občino in mir oziroma srbsko zadrugo in narodno državo. Prav zaradi teh značilnosti je, tako po Pašiću kot po Danilevskem, slovanski svet večvreden glede na zahodni svet. Pred prvim je prihodnost, drugi je obsojen na propad.

Pravoslavna cerkev je »ljudska cerkev«. Temelji na bratski ljubezni in hodi vstric z napredkom znanosti, prosvete in človeškega razuma. Zahodna cerkev se je zaprla in si tako sama presekala pot k razvoju in napredku.

Občina je duša slovanskega sveta in njegova prednost pred zahodnim svetom, ker rešuje socialnoekonomsko vprašanje, ki ga Zahodu ni uspelo rešiti. V občini je ohranjena kolektivna lastnina nad zemljo – načelo, h kateremu Zahod šele teži. »Občina je potemtakem, je pisal Pašić v, *Slogi Srbov in Hrvatov* – hkrati začetek slovanske družbe in konec zahodnoevropskega razvoja. Toda slovanska občina kot začetna enota se je sposobna še naprej razvijati, uresničiti boljše družbeno in državno ureditev, medtem ko občina zahodnoevropskega sveta pomeni konec in dejansko tudi je konec kulture, s čimer se bo neizogibno končala današnja zahodna ureditev stvari.«

Tako kot Danilevski je tudi Pašić spregledal to, na kar je opozarjal Solovjev (pa tudi drugi) v svoji kritiki »*Rusije in Evrope*«. Občina namreč ni izključna značilnost ruskega oziroma slovanskega sveta. V resnici ustreza eni od prvobitnih stopenj družbenega razvoja, ki so ga prešli zelo različni narodi. Z drugimi besedami oziroma z besedami Solovjeva »to ni zametek posebne ruske prihodnosti, ampak ostanek občečloveške preteklosti.«

Ruski občini in miru, meni Pašić, je najbližja srbska zadruga, saj za njo stoji srbska občina, »ki ima še dovolj občinskega zemljišča, ki pripada vsej občini, vsem njenim članom«. Kolektivistično načelo zadruge in občine zagotavlja, da »je lahko srbski narod v družbi s slovansko-ruskim in se obrani pritiskov Zahoda«.

V primerjavi z zahodnoevropskimi državami, ki so nastale »z mečem in surovo silo, razvijajo pa se na podlagi boja in tekmovalnosti«, pa srbska in seveda ruska država nista nastali z osvajanjem. Srbska država ni stanovska. Ustvarilo jo je ljudstvo in njena oblast je zakoreninjena v njem; prav od tu izhaja načelo narodne samouprave. Slovanska civilizacija se končuje z državo, ki je bistveno drugačna kot zahodne države. »Slovanska država« je pisal Pašić, »posebej pa Rusija, ki je najčistejša predstavnica slovanstva, se začneja z občino – z novo enoto, z novim temeljem, iz katerega je mogoče sezidati stavbo nove slovanske kulture, ki bo uresničila pravi in čisti Kristusov nauk, da so vsi ljudje bratje, da so narodi bratje – to je enota, na kateri temelji državni in svetovni »mir«.

Iz omenjenih značilnosti srbskega naroda je Pašić izpeljal sklep, da gre Srbom in ne Hrvatom, ki so bili vedno na strani Zahoda, zgodovinska pravica, da postanejo hrbtenica južnoslovanske države. Prepričan je bil, da je v »*Slogi Srbov in Hrvatov*« pokazal, da »je mogoče izvesti srbsko-hrvaško zedinjenje skupaj z Rusijo, ki je naravni sovražnik Avstro-ogrske. In če bo do zedinjenja prišlo z njeno pomočjo in krvjo, bo Rusija skrbela, da bo nastala država, ki ji bo v prihodnje porok, da ne bo pristala na katoliški zahod. To pa se bo zgodilo, če bo oblikovala srbsko-hrvaško državo pod vodstvom pravoslavja.« A to je že druga tema in tokrat se je ne bomo lotili. Opozorili bomo le še na Pašićevo zunanjepolitično koncepcijo oziroma na družbene korenine te koncepcije v Radikalni stranki.

Radikalna stranka se je štela za edinega avtentičnega predstavnika interesov srbskega naroda. Negovala je močno občutenje zgodovinskega poslanstva, ko je šlo za zavarovanje srbskega naroda pred pritiski Zahoda, pa tudi ko je šlo za obrambo slovanstva, v ustavljanju politike *Drang nach Osten*. V pismu Ignjatjevu 2. aprila 1884 Pašić pravi: »Srbski narod mora vzdržati v boju proti germanizmu... *Toda bori se za vse Slovane proti prodiranju Nemcev v slovanske dežele.*« Isto misel je Pašić ponovil tudi v pismu Zinovjevu, ko je opisoval položaj srbskih emigrantov v Bolgariji in Romuniji po timoški vstaji, je zapisal, da »so umirali in se borili v imenu vseh Slovanov proti vdoru germanščine na Vzhod.«

Pašić je menil, da se je v Srbiji po berlinskem kongresu nevarno okrepila prozahodna usmerjenost. V kralju Milanu je videl jedro te usmeritve. Povezal se je z Avstro-Ogrsko kot glavnim zastopnikom interesov Zahoda do Vzhoda in s tem ni ogrozil samo srbskega naroda, ampak slovanstvo v celoti. »Če bi ljudstvo pristalo na to, kar hoče Milan«, je precej panično pisal Zinovjevu, »potem bi Srbija in Srbi postali drugi Poljaki, postali bi pionirji nemške kulture in nemške moči na balkanskem polotoku, krčili bi pot Germanom do Bosporja, do Carigrada...«.

Pašić je videl nevarnost v sprejemanju zahodnih ustanov v življenje srbskega ljudstva: v ukinjanjanju občinske samouprave, v finančni reformi, v reformi sodstva in vojske po vzoru Avstro-Ogrske. Prav zato je bila poglobljena politična težnja Radikalne stranke, kot je pisal Zinovjevu, »da se ohranijo dobre in duhu srbskega naroda primerne ustanove in da se prepreči uvajanje novih zahodnih ustanov, ki bi utegnile uničiti samobitnost življenja našega naroda in vnesti motnje v narodovo življenje in razvoj.« Radikalna stranka je hotela razvoj srbskega naroda postaviti na »trdnjše, širši in bolj večni temelji«. Ali, rečeno z Pašićevimi besedami iz pisma Ignjatjevu: »Hoteli smo torej prek naših reform v duhu naroda priljubiti Srbijo našim še neosvobojenim bratom in drugim narodom na Balkanskem polotoku in njeno usodo povezati s srečo in nesrečo drugih bratov Slovanov – Rusov.«

Berlinski kongres je pripeljal do nevarne prelomnice, ki, po Pašićevem mnenju, ne dovoljuje nikakršnega oklevanja. »Dolgo vrenje, je pisal Zinovjevu, v razvoju nacionalnega vprašanja v Evropi, ki je izzvalo rusko-turško vojno, ob tem pa

nereseno vzhodno vprašanje, množica političnih, religioznih, trgovskih in ekonomskih razlik in gibanj – vse to je pripeljalo balkanske narode v stanje, ko je treba najti kakršnokoli rešitev. Plod je dozorel, manjka samo bolj ali manj močna ujma, pa bo padel v naročje tistega, ki se bo pravočasno potrudil in pripravil, da ga ujame.«

Pri tem ima Rusija odločilno vlogo, pa čeprav bi morala potisniti v drugi plan nekatere druge svoje državne interese. Srbski narod bo ubogal besedo ruskega carja. Pripravljen je svoje interese žrtvovati za slovansko enotnost. Najbolj bistveno je, da se v Srbiji ukine kralj Milan, ki je simbol zahodne usmerjenosti in torej izdajalec interesov in duha slovanstva. Kaj pa potem? »V Srbiji, pravi Pašić, sta še dve dinastiji. Če bi car imperator blagovolil pokazati na tretjega, ki bi bolje ustrežal srbskim interesom, trdimo, da bi ljubezen do domovine in neomajno zaupanje v plemenite namene ruskega carja izzvalo iskreno veselje tudi pri teh dveh dinastijah. Srbsko ljudstvo bi želelo to vprašanje rešiti v soglasju z Rusijo in to tako, da ga pozneje ne bi bilo treba spreminjati.« Danilevski je bil previdnejši kot Pašić in je dokazoval, da se bodo morali Srbi v interesu slovanske enotnosti odreči nacionalnemu samoljubju.

Tako kot Danilevski je tudi Pašić slovansko enotnost odel v državno obliko. Mislil je na vseslovansko zvezo, govoril je o »slovanskem imperiju« z ruskim carjem na čelu in s prestolnico v starem Bizancu«. V tej zvezi je Srbijo videl na visokem mestu, takoj za Rusijo. »Nam«, je pisal Zinovjevu, »ki smo navdušeni in skoz in skoz prežeti s to vero (vero v slovansko zvezo – op. L.P.), je nedvoumno jasno, da se zarisuje veličastna podoba, na kateri bo močna in velika Rusija zbrala okrog sebe svoje mlajše sestre, ki jih je barbarska roka odtrgala od nje, objela jih bo in jih zavarovala s svojo močno obrambo in ostrim mečem, ki ji ga je v dediščino zapustila stara Slavija, da bi namesto nje pozneje skrbela za zedinjenje slovanskih plemen in jih peljala k slavi in veličini. Ne skrivamo želje, da bi videli Srbijo, kako na tej prihodnji sliki stoji takoj za Rusijo.«

Če je zunanja politika Radikalne stranke, politika njenene brezpogojne nasloinitve na Rusijo, neločljiva od njene notranje politike ohranjanja narodovih ustanov kot bistva slovanske države nasproti zahodni državi, sta tudi zunanja in notranja politika neločljivi od ideologije Radikalne stranke. Jedro te ideologije je prepričanje, da samo Radikalna stranka tako rekoč pooseblja interes srbskega naroda. Iz tega potem sledi tudi želja po skrbništvu nad tem interesom oziroma težnja po večni oblasti.

Srbski interes je varen samo, dokler ga ščiti Radikalna stranka. Ko so se v 90-tih letih prejšnjega stoletja naprednjaki začenjali nagibati k Rusiji, je Pašić 12. februarja 1896 pisal Kulakovskemu, da ima Rusija pravico, da se vmešava v notranje zadeve balkanskih držav, če le te-te niso v skladu z narodovimi težnjami, to se pravi, »če je vodenje notranjih zadev v rokah ljudi, ki si prizadevajo porušiti vse, kar je slovansko.« In še dodaja: »V Srbiji zdaj naprednjaki govorijo, da so oni razlagalci ruskih stališč in da jih Rusija ne bi podpirala, če se ne bi strinjala z njihovo politiko. Toda politika naprednjakov v Srbiji bo zadušila ljudski glas in izgnala resnične ruske pristaše« oziroma radikale, ki so pripravljeni na popolno odvisnost Srbije od Rusije pod pogojem, da se ohrani slovanska samobitnost.

Ali je Pašić kdaj opustil svoje slovanofilske ideje, ki so tako podobne idejam Danilevskega, je lahko vprašanje za prihodnje raziskovanje. Vendar pa – bil je slovanofil vse dotlej, ko mu sledijo moja raziskovanja, se pravi do konca 19. stoletja – o tem ni dvoma.